

Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. Stadiul cercetării

Simona Ailenii

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

În textul următor sînt enumerate, în ordine cronologică, publicațiile învățaților din diverse spații culturale care au arătat un interes deosebit față de cea mai veche tipăritură românească păstrată pînă astăzi și cunoscută, în literatura de specialitate, sub titulatura *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*. Înțelegerea stadiului cercetării asupra acestei mărturii duble de cultură și limbă veche – românească și slavonă – ne permite să observăm diversele probleme și soluții aduse de savanții români și străini cu privire la proveniența tipăriturii românești, chiar a hîrtiei întrebuintate în alcătuirea acesteia, responsabilul/responsabilii cu traducerea și revizia textului românesc, sursele traducerii românești, relația dintre textul slavon și cel românesc, precum și graiul/graiurile reprezentative în textul românesc.

În aceste rînduri ne propunem o relatare a stadiului cercetării asupra celei mai vechi tipărituri românești păstrate pînă astăzi. Ne referim la tipăritura a cărei denumire a fost dată în literatura de specialitate după conținutul și locul în care s-a realizat imprimarea acesteia: *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*. Tipăritura românească, incompletă astăzi, transmite în versiune bilingvă, așa cum reiese din titulatura sa, textul biblic al *Evangheliei după Matei*, mai precis de la finalul versetului 17 din capitolul al 3-lea continuînd pînă la versetul 54 din capitolul al 27-lea. Astfel, prin specificul său bilingv, tipăritura românească reprezintă un reper cultural și lingvistic atît pentru spațiul slav, care se regăsește în textul așezat în coloana din stînga paginii, cît și pentru spațiul românesc, care se regăsește în textul situat în coloana din dreapta paginii.

Această tipăritură se păstrează la Biblioteca de stat publică „M. E. Saltîkov-Șcedrin” din Sankt Petersburg. Tipăritura românească a fost înstrăinată în circumstanțe comerciale, în favoarea bibliotecii rusești prin comisionarul S. I. Litov, cu ocazia unei călătorii prin Țara Românească și Moldova, în 1857. Acesta se va întoarce în patria sa subțîind tezaurul românesc în urma unei achiziții de carte veche printre care se numără și tipăritura cunoscută astăzi sub denumirea *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*¹. Este o practică mai mult decît răspîndită în lumea întregă, prin care colecțiile bibliotecilor și/sau ale arhivelor se îmbogățesc cu un fond de carte rară în urma achizițiilor realizate pe orice căi, prin

¹ Relatarea aceasta ne este înfățișată de Ludovic Demény prin raportul citat din catalogul Bibliotecii de stat publice „M. E. Saltîkov-Șcedrin” (vezi Demény 1971: 35).

orice mijloace și metode, profitând adesea de contextul încă neprielnic, poate, al valorificării acestora în spații culturale locale.

Privind în ansamblu lucrările care s-au ocupat de tipăritura bilingvă, ne dăm seama că interesul învățaților din diverse spații culturale a crescut în privința acesteia, cum era și firesc, odată cu apariția știrii despre existența tipăriturii în catalogul Bibliotecii din Sankt-Petersburg amintit mai sus. Astfel încât, urmărind capitolul dedicat istoriografiei pe tema tipăriturii românești din studiul lui Ludovic Demény (1971), care prefătează ediția facsimilată a *Evangheliarului slavo-român*², observăm că primele manifestări se înregistrează, cum era și previzibil, în spațiul rusesc, prin scurte relatări ale lui V. M. Undolski din 1871 (Demény 1971: 23, nota 3), și ale lui I. Karataev din 1878³ și 1883 (Demény 1971: 23, notele 4 și 5). Rămânând în spațiul rus, aflăm din cele precizate de Ludovic Demény (1971: 24) că profesorul P. Sîrcu de la Universitatea din Sankt-Petersburg face o descriere a tipăriturii românești într-o recenzie publicată în numărul din 1883 al unei reviste rusești. Observațiile acestui învățat ar fi însoțite, de asemenea, de o reproducere a unui fragment din tipăritura în discuție, după mărturia lui Ludovic Demény, însă accesul la aceasta a fost limitat prin publicarea într-o recenzie mai greu accesibilă. Drept dovadă, în 1895, citim într-o notă de subsol din studiul lui Émile Picot (1895: 40, nota 1) că autorului i-a fost imposibil să consulte articolul menționat în pregătirea studiului său.

Călătorind înspre vest, mai precis în teritoriul maghiar, Ludovic Demény semnalează o altă relatare din 1910, realizată de Andrei Veress, în care autorul se arată de acord cu bibliograful rus I. Karataev în privința asemănării tipografice dintre tipăritura bilingvă discutată și cea coresiană de la 1560-1561 (Demény 1971: 24).

În spațiul francez, de data aceasta, pionieră este, deopotrivă, succinta, dar nu lipsită de valoare, cum vor confirma studii ulterioare, contribuție a lui Émile Picot din 1895 prin lucrarea la care ne-am referit mai sus, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVIe siècle*. În capitolul dedicat tipografiei de la Sebeș (Picot 1895: 35-40) în care integrează, cu rezerve, și tipăritura în discuție, învățatul francez îndepărtează orice similitudine textuală între aceasta și tipăritura coresiană de la 1560-1561, printr-o scurtă demonstrație

² *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, studiu filologic de Emil Petrovici, studiu introductiv istoric de L. Demény, București, Editura Academiei Române, 1971.

³ În nota 4 din Demény 1971: 23 pare să se fi înregistrat greșit anul publicării primei ediții a lucrării lui I. Karataev, 1788, deoarece raportul bibliotecii rusești citat de autor în această lucrare este posterior datei respective, și anume 1858. Astfel încât, credem că poate fi o eroare de redactare a anului: 1788 în loc de 1878. Din cercetările noastre, nu am putut localiza lucrarea lui I. Karataev în nici o bibliotecă care dispune de un catalog accesibil prin mijloace electronice.

cuprinsă într-o notă de subsol în care aduce în paralel un foarte scurt fragment din *Evangheliarul slavo-român*, reprodus în lucrarea lui I. Karataev, mai sus amintită, cu corespondentul acestuia din tipăritura coresiană, când afirmă că „le texte roumain [...] diffère sensiblement du texte correspondant contenu dans l'Évangélique imprimé à Brasov en 1560” (*ibidem*: 40).

Ce au în comun aceste lucrări? Este vorba de punctul de plecare, și anume, raportul din catalogul Bibliotecii din Sankt-Petersburg și/sau relatarea lui I. Karataev în care este cuprins și un fragment din tipăritură pe care, așa cum am văzut, își sprijină paralelismul Émile Picot în 1895. Astfel, accesul limitat la materialul fizic a determinat, fără îndoială, preluarea unor teze nefondate pe un studiu detaliat al tipăriturii, apropiind-o, spre exemplu, de cea coresiană sau integrând-o printre tipărițile ieșite din teasul tipografiei din Sebeș. Aceste concluzii vor fi combătute prin argumente valide de ordin paleografic și codicologic de specialiștii care au avut posibilitatea de a face o analiză empirică a materialului fizic și textual. Pe de altă parte, trebuie acordat meritul corespunzător acestor încercări de pionierat de a fi abordat diverse probleme privitoare la cea mai veche tipăritură românească care ne-a parvenit pînă astăzi.

În spațiul românesc, Ioan Bogdan (1891: 33-40) acordă o atenție deosebită acestei tipărituri, avînd drept obiective analiza tiparului și a limbii textului românesc. Astfel, despre caracterul tiparului *Evangheliarului slavo-român* în comparație cu alte tipăriți din același arc cronologic, precum și despre caracterul grafic al tipăriturii bilingve aflăm, pentru prima dată în literatura noastră de specialitate, de la învățatul Ioan Bogdan. Pe baza unor observații lexicale și fonetice succinte, învățatul român indică Transilvania ca proveniență a tipăriturii și ca loc în care s-ar fi realizat traducerea în limba română cuprinsă în aceasta. Spre deosebire de observațiile lui Émile Picot din 1895 asupra textului românesc transmis în tipăritura bilingvă, care se bazau pe un scurt fragment reprodus de I. Karataev, Ioan Bogdan își fondează – în 1891 – teza plecînd de la analiza empirică a întregului suport fizic și textual. Ioan Bogdan pune, de asemenea, la dispoziție un fragment din tipăritura românească înstrăinată, pe care mai tîrziu specialiști din spațiul național, precum Nicolae Drăganu (1924-1926: 1134-1152), D.R. Mazilu (1933), Sextil Pușcariu (1936), îl vor utiliza în analize pe aceeași temă.

Opinia lui Ioan Bogdan va fi îmbrățișată mai tîrziu de Nicolae Drăganu (1924-1926: 1134-1152). Studiul acestuia abordează, de asemenea, problema sursei care ar fi stat la baza traducerii românești cuprinsă în tipăritura bilingvă, concluzionînd că textul românesc are la bază unul slavon, distinct de cel coresian de la 1560-1561, precum și problema autorului traducerii, care ar fi un străin de origine malorusă sau săsească, plecînd de la anumite particularități fonetice.

În privința textului sursă care ar fi stat la originea versiunii românești transmise prin *Evangheliarul* bilingv, o poziție contrară celei amintite aflăm la

Nicolae Iorga (1925), care consideră că ar fi vorba de o tipăritură coresiană, rezultată în urma unui act de îndreptare care pleacă de la *Tetraevanghelul* coresian. Despre paternitatea coresiană atribuită tipăriturii *Evangheliarului slavo-român* citim, de asemenea, în studiile lui I. G. Sbiera (1897) și, parțial, Dan Simonescu (1933).

În acord cu Nicolae Drăganu, în privința independenței sursei textului românesc din tipăritura în discuție față de cea care a originat textul coresian (1560-1561), se situează învățatul Emil Petrovici (1971: 7-22), care își sprijină mai departe teza pe numeroase corespondențe lexico-semantice identificate între *Evangheliarul slavo-român* și textul lui Luther, deosebite de textul coresian pe care, de altfel, îl consideră inferior celui conservat în tipăritura bilingvă din punct de vedere al preciziei traducerii.

Aspecte privitoare la datarea tipăriturii, descrierea graiului/graiurilor reprezentativ/e în textul românesc din *Evangheliarul slavo-român*, identificarea tipografului și a provenienței tipăriturii aduce în discuție Ion Gheție într-un studiu din 1966. Astfel, în privința datării tipăriturii, autorul pleacă de la o abordare codicologică, acordând atenție deosebită filigranului tipăriturii; în privința limbii textului românesc, învățatul român distinge trăsături specifice din două graiuri, unul bănățean-hunedorean și altul moldovenesc identificând în rolul de tipograf pe Filip Moldoveanul, responsabil, așadar, pentru trăsăturile aparținând graiului moldovenesc din text, iar în cel de traducător o persoană din zona Banat-Hunedoara⁴; identificând în rolul de tipograf pe Filip Moldoveanul, autorul susține proveniența sibiană a tipăriturii, fiind locul în care acesta își desfășura activitatea tipografică, și prioritatea cronologică a textului transmis de *Evangheliarul slavo-român* față de cel coresian. În privința dublei prezențe de trăsături dialectale în textul românesc din tipăritura bilingvă se exprimă și Alexandru Măreș în două studii din 1967, respectiv din 1968.

Însemnate observații asupra textului românesc al *Evangheliarului* slavo-român aduce Emil Petrovici (1971), punând accentul pe limba sursă a versiunii românești, aspectele grafice, centrul responsabil cu traducerea (Sibiu), precum și graiul reprezentat de traducere (moldovenesc). Proiectul academicianului Emil Petrovici nu îl cunoaștem în deplinătatea acestuia, nici în secvența filologică, nici în secvența editorială, după dispariția prematură a autorului fiind aflat numai un studiu neterminat, însă primul care aduce argumente lingvistice valide în sensul superiorității traducerii românești a textului evanghelic așa cum ni se transmite în tipăritura bilingvă, combătând, astfel, teza lui Ioan Bogdan (1891: 38) care acordă prioritate textului coresian.

Ludovic Demény (1971) dezbate, într-un studiu amplu, aspecte istoriografice, codicologice, paleografice, precum și identitatea lui Filip Moldoveanul în rolul

⁴ Opinii mai puțin susținute aflăm din studii anterioare ale lui Iorga 1925, Rosetti 1932.

adamic în meșteșugul tipografiei din Transilvania. Astfel, Ludovic Demény pune în lumină, pe baza analizei empirice a suportului material al tipăriturii românești, probleme și soluții privitoare la identitatea tiparului *Evangheliarului* slavo-român în comparație cu cel al *Tetraevanghelului slavon* din 1546, ambele ieșite din teascul tipografiei de la Sibiu unde își desfășura activitatea Filip Moldoveanul, pe baza unor similitudini între unități tipografice. Autorul abordează comparativ aspecte deosebit de relevante și concludente referitoare la filigranul tipăriturii bilingve, înfățișând rădăcina unui stejar încoronată ca reprezentativă în filigranul morii de hârtie din Brașov, filigran care, observat în paralel cu cel existent pe producția documentală provenită din Arhivele statului de la Brașov, Sibiu, Tîrgu Mureș din perioada 1547-1580, permite, în final, învățatului datarea cu precizie a tipăriturii românești în arcul cronologic 1551-1553. Astfel, studiul lui Demény clarifică definitiv (ipo)tezele privitoare la proveniența tipăriturii (Sibiu), chiar și a hîrtiei pe care s-a așezat litera și s-a format spiritul textului evanghelic (Brașov), precum și la rolul atribuit lui Filip Moldoveanul în actul tipăririi *Evangheliarului* bilingv.

O cercetare din 2007, din spațiul străin, aduce interesante elemente asupra analizei textului românesc transmis în *Evangheliarul slavo-român* aparținând Lilianeii Tasmowski⁵ (2007: 545-558). În primul rînd, paralelismul dintre textul slavon din tipăritura românească cu corespondentul din *Tetraevanghelul* lui Macarie 1512, permite autoarei să constate în primul tehnică reducerii textuale, concluzionînd că „Sibiu introdus între les mots des espaces lá où l’écriture de Macarije est continue, favorisant ainsi une compréhension plus directe du texte” (*ibidem*: 547), fapt ce pare să aibă impact asupra rezultatului din limba țintă din tipăritura românească, deși autoarea observă, de asemenea, cazuri în care traducerea românească prezintă lecțiuni care sînt absente în textul slavon paralel cuprins în tipăritura bilingvă (*ibidem*: 546). În al doilea rînd, compararea lecțiilor din textul românesc din tipăritura bilingvă cu alte surse – greacă și latină (ed. Nestlé E. / K. Aland, 1969), slavonă (Sibiu, 1551-1553; Macarie, 1512), germană (Luther, 1545) și română (Coresi, 1560-1561) – contrazice ipoteza izvorului german de la baza acestuia susținută, cum am văzut mai sus, de Emil Petrovici (1971), și pune în lumină, de asemenea, o traducere românească la care ar fi contribuit mai multe persoane.

Ioan Florin Florescu (2010: 38-90) abordează probleme de traducere, presupunînd unele influențe cehe și germane într-un prototip românesc cu sursă slavonă de la baza textului transmis de *Evangheliarul slavo-român*.

Putem observa că (ipo)tezele care nu s-au fundamentat pe o analiză directă a materialului fizic și/sau textul au țintit adesea greșit, situînd tipăritura bilingvă în

⁵ Aceeași autoare publică în 2009 o lucrare intitulată *În ajunul unei ediții transliterate și electronice a Evangheliarului bilingv de la Sibiu*, pe care, pînă în acest moment, nu ne-a fost posibil să o consultăm.

rîndul celor ieșite din tiparnița coresienă (I. G. Sbiera, 1897; Nicolae Iorga, 1925; parțial Dan Simionescu, 1933). De asemenea, teza lui Ioan Bogdan (1891) susținută de Nicolae Drăganu (1924-1926) prin care se postulează un străin (malorus sau sas) în rolul de traducător al textului românesc a putut fi infirmată de Emil Petrovici (1971) și susținută prin argumente codicologice și paleografice aduse de Ludovic Demény (1971).

Pe de altă parte, ar fi, de asemenea, interesant de aflat dacă în spațiul rusesc s-au efectuat studii, ediții moderne ale textului care se citește în coloana din stînga paginii tipăriturii românești. E firesc, de asemenea, să ne punem întrebarea de ce s-a ales divulgarea celui mai vechi text românesc numai printr-o ediție facsimilată despre care, de altfel, Emil Petrovici ne lasă dovada priorității textului tipăriturii bilingve față de cel pe care îl citim în tipăritura coresienă de la 1560-1561. Sau poate să fi fost un proiect neterminat al academicianului...

Textul românesc, precum și cel slavon, al primei tipărituri românești cunoscute pînă astăzi, *Evangheliarul slavo-român*, este accesibil, așadar, numai prin ediția facsimile din 1971 deja amintită, precum și prin două microfilme păstrate la Biblioteca Academiei Române (Demény 1971: 33, nota 1). Așadar, mijloacele prin care se transmite o mărturie de cultură și de limbă română veche limitează accesul celor interesați de literatura și limba română veche din spațiul străin, dar și românesc.

Transcrierea, precum și un studiu lingvistic ale textului românesc ar veni în înfîmpinarea celor interesați de cultura și limba română veche atît din spațiul autohton, cît și străin, avînd acces la text și limbă prin alfabetul latin al transcrierii. A face accesibil un text românesc, mărturie a culturii și limbii române din veacul al XVI-lea, unui public cît mai eterogen implică o abordare de tip filologic și lingvistic. Prin transliterarea integrală a textului românesc din alfabet chirilic în alfabet latin și printr-un studiu lingvistic al textului românesc al *Evangheliarului slavo-român* se poate aduce în fața publicului științific român, dar și străin, precum și în fața publicului general, un bogat material din punct de vedere cultural și lingvistic. Această sarcină pe care ne-o propunem spre îndeplinire ar putea constitui, de asemenea, un tribut adus traducătorilor, copiștilor, revizorilor, tipografilor din veacurile trecute. Desigur, elemente de istorie a culturii, a mentalităților, sînt împletite cu istoria literaturii române, al cărei prim martor tipărit este *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu.

Bibliografie

- Avram, Andrei, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XV (1964), fasc. 1-5, București, 1964 (extras).
Bogdan, Ioan, *O Evanghelie slavonă cu traducere română din secolul al XVI-lea*, în „Convorbiri literare”, XXV (1891), nr. 1, p. 33-40.

- Chivu, Gheorghe, Costinescu, Mariana, Frâncu, Constantin, Gheție, Ion, Moraru, A. Roman, Teodorescu, Mirela, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, Editura Academiei, București, 1997.
- Demény, Ludovic, *Evangeliiarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută pînă astăzi*, în *Evangeliiarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, Editura Academiei Române, București, 1971, p. 22-120.
- Drăganu, N., recenzie la Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești. I. Literatura populară. – Literatura slavonă. – Vechea literatură religioasă. – Întâii cronicari (1688)*, în „Dacoromania”, IV (1924-1926), p. 1134-1152.
- Evangeliiarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, studiu filologic de Emil Petrovici, studiu introductiv istoric de L. Demény, Editura Academiei Române, București, 1971.
- Florescu, I. F., *Le Tétraévangile de Sibiu (1551-1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des Évangiles*, în „Biblicum Jassyense, Romanian Journal for Bibliocal Philology and Hermeneutics”, vol. I, 2010, p. 38-90.
- Frâncu, Constantin, *Gramatica limbii române vechi (1521-1780)*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009.
- Gheție, Ion, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangeliiarului din Petersburg*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XVII (1966), nr. 1.
- Gheție, Ion, *Localizarea textelor vechi românești după criterii lingvistice*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XVI (1965), nr. 1, p. 391-406.
- Gheție, Ion, Mareș, Alexandru, *Graiiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei, București, 1974.
- Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii românești*, Editura Librăriei Pavel Suru, București, 1925.
- Mareș, Al., *Observații cu privire la Evangeliiarul din Petersburg*, în „Limba română”, XVI, 1967, nr. 1, p. 65-75.
- Mareș, Al. *Evangeliiarul din Petersburg, tipărirea unei mai vechi traduceri moldovenești?*, în „Limba română”, XVII, 1968, nr. 1, p. 85-87.
- Mazilu, D. R., *Diaconul Coresi*, Cartea Românească, Ploiești, 1933.
- Panaiteescu, P. P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Editura Academiei Române, București, 1965.
- Petrovici, Emil, *Observații asupra grafiei și limbii textului românesc al Evangeliiarului slavo-român de la Sibiu*, în *Evangeliiarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, Editura Academiei Române, București, 1971, p. 9-21.
- Picot, Émile, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVIe siècle*, Imprimerie Nationale, Paris, 1895.
- Pușcariu, Sextil, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Tipografia Krafft și Drotleff, Sibiu, 1936.
- Rosetti, Al., *Limba română în secolul al XVI-lea*, Editura Cartea Românească, București, 1932.
- Sala, Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, Univers Enciclopedic, București, 1999.
- Sbiera, I. G., *Mișcări culturale și literare la români din stânga Dunării în răstimpul de la 1504-1714*, Tipografia lui R. Rekhardt, Cernăuți, 1897.
- Sigismund, Jakó, *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, VII (1964), p. 114-125.

- Simonescu, Dan, *Diaconul Coresi (Note pe marginea unei cărți: Lucian Predescu, Diaconul Coresi)*, București, 1933. Extras din „Raze de lumină”, VI (1933), p. 86-101.
- Tasmowski, Liliane, *Notes pour une étude de l'Évangheliar slavo-român de la Sibiu*, în *Studii de lingvistică și filologie romanică. Hommages offerts à Sanda Reinheimer Rîpeanu*, Editura Universității din București, București, 2007, p. 545-558.